

זיכרון השואה והתקומה: אתיקה של "הקו והתפר"

ד"ר תמר קטקו, מנהלת תחום אתיקה בחינוך המרכז לאתיקה בירושלים

ראש תכנית המצטיינים, במכללת סמינר הקיבוצים

"הזיכרון לאדם כמו מים לאדמה. לעיתים, מי גשם מבורכים ולעיתים מים עכורים ומקוללים. מהו סודו של הזיכרון ומהם יחסי הגומלין בינו לבין עיצוב אישיותו של האדם ומשמעות חייו? מנימוסינה (ביוונית Μνημοσύνη) על פי המיתולוגיה היוונית, היא אלת הזיכרון ובתם הטיטאנית של גאיה, אלת האדמה, ושל אורנוס, אל השמיים. מנימוסינה היה גם שמו של אחד מהנהרות בשאול היווני, מקום משכנו של האל האדס. למעשה, נהר זה מקביל לנהר לתה (Lethe; "שכחה"), שממנו הנפשות המתות נאלצו לשנות על מנת לשכוח את עברן. כבר בתקופת יוון העתיקה ידעו לזהות שלאדם שני מקורות מים: מעיין הזיכרון ומעיין השכחה".¹

אנו מונים כבר שבעה עשורים למלחמת העולם השנייה, שבעה עשורים לזכרם של מיליוני יהודים ואלפי קהילות יהודיות שנמחקו ממפת האוכלוסייה ההיסטורית של העם. פרק זמן כזה, מאפשר ראייה מפוקחת ומדעית יותר של ההערכה ההיסטוריוגרפית באמצעות מחקר שיטתי ומאורגן של שימור הזיכרון. ולמרות זאת, ככל שנעמיק בחקר תהליכי עיצוב הזיכרון וההנצחה נגלה שבשנות ה-40 הרוח הגורל, אוכסנו הנתונים אודות השואה והמאבק ביישוב בצורה לא מאורגנת, ממקורות מידע רבים הנבדלים זה מזה הן ברמת המהימנות והן ברמת הפרשנות. ללובשי החאקי וכובע הגרב, לחקלאי העמק, לפועלי הבניין בתל אביב ולסבלים בנמל בחיפה, היה קושי אידיאולוגי ומוסרי לכלול את תופעת השואה בנרטיב החלוצי-צבאי המתהווה שלהם. הסיפור ההיסטורי נקלע לצומת דרכים בעייתי בו חלה תפנית ביחס הישוב ל"שליטת הגולה" המסורתית תוך הדגשת דמותו של "היהודי החדש" שיגאל את חרפתה של יהדות הגולה. הוראת היצירות הספרותיות של י.ל. גורדון, פ. סמולנסקין, מנדלי מוכר ספרים, ויצירותיו של ביאליק כגון, "המתמיד", "מתי מדבר" ו"מגילת האש", שהבליטו את ההתעוררות החלוצית והלאומית, הפכה לכלי הכרחי בהעברת המסרים החינוכיים, בנסותה לייצור גשר בין "השם" ל"כאן".

אמיל פקנהיים סבר כי יש קשר מיסטי, מוכתב מראש, בין השואה לתקומה. לדעתו, הציונות לא נזקקה לשואה לשם צידוק דרכה, ועם זאת, השואה הייתה בבחינת התגלות על דרך השלילה. מבחינתו הייתה זו התגלות שיא של חרפת הקיום הגלותי, וחרפתו של השילוב הזה עוררה את הציווי ליורשי הקורבנות: להפר את השילוב הזה בהשמת קץ לחוסר האונים שלהם. בעיניו, מן השואה צמח הציווי 'לא להמתין', לא לאלוהים ולא לאדם, אלא למדינה, ובכך קבע כי קיומה של מדינת ישראל הוא התשובה לשואה והיא בבחינת גאולה לעם הנרדף.²

בן ציון דינור היה בין הראשונים בקרב אנשי החינוך וההגות שהניח יסוד לתפיסה משולבת שקשרה את השואה למדינה על ידי בניית רצף אירועים מכוון, מתוך ידיעה ברורה כי השואה הייתה אירוע ששינה את ההיסטוריה היהודית. זאת ועוד: לדעתו, אין הפרשה הזו חדשה

¹ תמר קטקו (2010). זיכרון נפרד מאבן, אתיקה של הגדת השואה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמוד 10.

² אמיל פקנהיים (1989). על אמונה והיסטוריה – מסות ביהדות זמננו, ירושלים: הספריה הציונית, עמ' 23.

בתולדותינו. החידוש הוא בצורתה ובהיקפה, בארגונה המחושב ובממדים האיומים. זו, בעצם, מהדורה אחרת של שנאת ישראל.³ גילויים אלה מופיעים גם בטיעוניו של עמנואל סיוון שחקר את תהליכי ההנצחה בישראל ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי כחלק מתהליך חברתי ותרבותי רחב הרבה יותר. לדעתו אי אפשר לראות את הזיכרון המקובץ כהוויה לעצמה, מעין ישות נפרדת, אובייקטיבית ומופשטת, הקיימת מעל לאוסף הזיכרונות הפרטיים. הזיכרון המקובץ הוא רצף של סך כל הזיכרונות האישיים וההיסטוריים, ושל יחסי הגומלין ביניהם לבין האירועים מסביב.⁴

אולי כאן המקום לברר מהם ההיבטים האתיים של שימור הזיכרון האישי בתוך היריעה הרחבה של מעשה ההנצחה הלאומי בישראל ואיך נשמרת סכמת זיכרון אישית, של אדם יחיד, בתוך סך כל הסכמות שביחד יוצרות אותו "אוסף זיכרונות". תהיה מסוג זה דורשת לבחון את הראוי והלא ראוי בכתיבת פרקי המורשת ויצירת הנרטיב ההיסטורי, גם אם לעיתים הם מתנגשים ושוללים זה את זה במהותם. חשוב לזכור שהאתיקה נוגעת בשדה הפעולה ולא בשדה האידיאות. מעשי הזיכרון וההנצחה מוגדרים כפעולות ויש להם השלכות לגבי טיפוח הזהות וההגדרה העצמית. ככאלה הם מותנים, בהכרח, בעקרונות מוסריים ואתיים שעל פיהם ניתן לכונן מערכת של הסכמים לגבי התכנים, אופני הביצוע שלהם ויצירת הקשרים ראויים שאינם מגויסים מבחינה פוליטית או אינטרסנטית. ואולם, מי קובע את עקרונות היסוד לכל פעולה שבבסיסה עומד רצון לכוון הסכם משותף של בני אדם, המבקשים לשמר את זיכרון השואה והתקומה? שאלה זו יוצאת מנקודת מוצא שהסכם כזה, אמנם, נדרש ומחויב המציאות.

כשאנחנו אומרים "הציבור זוכר", "העם זוכר" או "המדינה מרכינה ראשה", אנחנו מתכוונים לומר שקיים זיכרון משותף של קבוצת אנשים שזוכרת אירוע או דמות מסוימת באמצעות קודים אחידים ומוסכמים של זכירה. אנחנו מבינים שריכוז העובדות והתמונות אומר להם משהו משותף. הזיכרון הקולקטיבי הוא "ספרייה של זיכרונות" המאפשרת מרחב לקיום הזיכרון האישי, ו"שליפתו" בכל מצב נתון מבלי לפגום בגרסתו המשותפת הבסיסית. לכן כל מי שתורם את חלקו ב"ספרייה" זו, הוא בהכרח גם שותף לאחריות המוסרית של הפעולות הציבוריות שלה ותוצאותיהן. מכאן, שמי שאיננו שותף למלאכת הזיכרון הזו בכוונה, ומנסה לחבל בה או לפגום בתהליכים שלה, פוגע באופן מוסרי בזיכרון הקולקטיבי הלאומי. העיסוק בסוגיות הללו מחייב קודים אתיים כדי לא לאפשר לאדם להוציא עצמו מחוץ למחויבות לאומית מוסכמת, ולפעול בניגוד לעקרונותיה ומטרותיה על פי חוק המדינה והנורמות החברתיות המקובלות.⁵ בזה יתרוננו של הסכם אתי: בכך שיאפשר פעילות הוגנת וראויה בתהליך של עיצוב הזיכרון הקולקטיבי ויחד עם זאת לא יכפה פרשנות גורפת אחת על שותפיו מתוך לחץ חברתי, שלטוני או תקשורתי.

³ בן ציון דינור (1958). "גורלנו ומלחמתנו בימים אלה, 1943", בתוך: זכור – דברים על השואה ולקחה, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 40 – 41.

⁴ עמנואל סיוון (1991). *דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון*, תל אביב: "מערכות", עמ' 126 – 230.

⁵ רעיון זה מבוסס על משנתו של ג'ון רולס – עקרונות הצדק וההגינות:

John Rawls (1971). *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.

אדם פרטי שזוכר, יודע מה שהוא זוכר ועושה בזה שימוש על פי חפצו ורצונו. קבוצה של בני אדם הנושאים זיכרון משותף אין להם "ידיעה משותפת" של זיכרון כי אם "מחויבות", "הזדהות" ו"שייכות" לזיכרון הזה, ולכן הם אינם יכולים לעשות בו ככל העולה על רוחם. הזיכרון הקולקטיבי, אפוא, הוא מורכבות סכמתית, שלא פריטי הזכירה בה אחידים, כי אם המחויבות לתהליך שימורם בה הוא אחיד. ניסוח הסכם הכולל קודים אתיים לשימור זיכרון לאומי יחייב את שותפיו להיות חלק מקיומו המשותף, אך יחד עם זאת גם יאפשר הגנה על זכויותיהם האישיות בתוכו. עקרונות מסוג זה יהוו בסיס הגון, שוויוני ודמוקרטי על מנת לדאוג לכך שלא יהיו ניגודי אינטרסים או התנגשות בין צרכים אישיים וקולקטיביים, ושיגדרו גבולות מוסריים כאלה שלא יחסמו את ביטויי הייחודיות הפרטית של הזיכרון האישי. הסכם קולקטיבי כזה, צריך לשמש את כלל הציבור מכל הסיעות, הזרמים והעדויות, ובמהלך הזמן יהפוך להיות מעין "אמנת זיכרון" לאומית.⁶

צריך להביא בחשבון שמערכת עקרונות אתיים של זיכרון, יכולה להתאים לקבוצת הנצחה מסוימת, אך לא תתאים לקבוצת זוכרים אחרת. זאת, בשל אופים השונה של שותפיה, או מפאת מעורבותם בחוויה אחרת באותה תקופה במקביל, שקבעה את עמדתם ואת "שפת הזיכרון" שלהם, באופן אחר לעומת השאר. מכאן שכל הסכמה אתית קולקטיבית מעין זו תעמיד במבחן המציאות את הקונצנזוס לגבי אופני ההנצחה ודרכי יישום הזיכרון כל פעם מחדש, בעיקר בשל המחויבות האזרחית והממלכתית. זה מה שיעשה אותה רלוונטית ומשמעותית באמת. אם ההחלטות המשותפות במסגרת אמנת זיכרון הן לא בגדר המלצה או אפשרות גמישה, כי אם חובה אזרחית על פי חוק הרי שהיא מחייבת את כולם. עיבוד פרשני כזה, בתהליך קביעת קודים אתיים שעל בסיסם נבנית אמנת זיכרון תחייב גם תיאום בין הנרטיבים ההיסטוריים השונים לבין הזיכרונות ההיסטוריים של השותפים לה, קרי, לדאוג שידעו את הסיפור ההיסטורי של תקופת מלחמת העולם השנייה ושל ההכרזה על עצמאות המדינה מכל זוויות הראייה ההיסטוריות ולא רק מתוך נקודת מוצא מסוימת. היעדר מנגנון אתי מותיר כל מה שקשור בעיצוב המורשת הלאומית במדינת ישראל – מדינה רבת תרבותית, דתית ולאומית, בחוסר וודאות ובעמימות.

חזרה לקו התפר שבין השואה לתקומה. המעבר המידי בין שתי יריעות הזמן הללו, שבעת ובעונה אחת היו המשכן של זו מזו וגם היפוכן של זו מזו, הוביל לשורה של קביעות לאו דווקא מתוך דיון אתי מהסוג שתואר קודם לכן, אלא מתוך כורח מציאות קיומית ופוליטית מסוימת. הדוגמא הבאה תבהיר עד כמה נחוצה תמיכה אתית לתהליך מכונן של קבלת החלטות בנושאים אלה. עם קום המדינה בקשו המוסדות השלטוניים לקבוע את מועד "חגה של המדינה". ההתלבטויות בקרב מנהיגי המדינה ומפקדי צה"ל לגבי תהליך עיצוב האופי התרבותי של הריטואלים הטקסיים הקשורים לציון גבורת העם היהודי הלוחם, כווננו בהתחלה לאותו מסלול מגמתי שבו הושם הדגש על תהילת הגבורה הצבאית, קידוש האתוס הציוני והמשכו של מיתוס ה"מעטים מול רבים".

⁶ על רעיונות ההסכמים האתיים הקולקטיביים על יסוד שיוניות והוגנות ראו במחקור של רונלד דברוקין: Ronald Dworkin (1977). *Taking Rights Seriously*, Cambridge: Harvard University Press.

דוגמא מצוינת לכך היא חוק "יום הצבא": מתוך פקודת היום של הרמטכ"ל הראשון, רב אלוף יעקב דורי, נמצא כי הוחלט שביום כ' בתמוז, יום פטירתו של חוזה המדינה בנימין זאב הרצל, יתקיים במדינה חג "יום הצבא", שיכלול מפגני עוצמה של חילות צה"ל ברחובות, מצעדים, וטקס הענקת אותות הגבורה.⁷ לאחר חילוקי דעות שנמשכו שנתיים בוטל "יום הצבא", והוחלט כי יום חגה של מדינת ישראל יחול ביום העצמאות, יום הכרזת המדינה. הדוגמא הזו מעניינת כי יש בה ביטוי עז לטפח את הזיקה בין החזון לכוח הצבאי. מאז שנות החמישים, המשיך תהליך השינוי וההבשלה של מוסדות השלטון, החינוך והתרבות השונים לגבי הצרנת סמלי הגבורה והלאום תוך כדי חיזוק הזיקה לעבר וצמיחה מתוכו. וכך, בהחלטה משנת 1970, נקבע כי צבעם של עיטור הגבורה והעוז יהיה צהוב. חוסר האונים הגלוי ימחק כליל תחת המרתו של ה"טלאי" בגאווה הלחימה והעצמאות הריבונית.⁸ קביעה שבהחלט יכולה להיות תחילתו של דיון אתי.

לסיכום: לאחר קום המדינה החל תהליך עיצוב התודעה הלאומית וה"מרחב הטקסי" של זיכרון השואה, ההעפלה ומלחמת העצמאות, שנועד להכיל בנרטיב היסטורי אחד את שלושת הפרקים המכוננים הללו שעל יסודותיהם קמה מדינת ישראל. כפי שהוצג כאן על קצה המזלג, לאורך כל השנים נעשו, ועדיין נעשים, ניסיונות לשלב את האירועים הללו זה בזה ולעשותם מקשה אחת. ואולם, נראה כי לאור המציאות הדינאמית וחרושת ההתהוות המדינית והתרבותית הבלתי פוסקת בחברה הישראלית, לא תם התהליך ונראה כי תובע משנה זהירות ותמיכה אתית של עקרונות יסוד. המסע אחר חיפוש החוטים המקשרים בין הפרקים הללו לבין הגדרת השייכות אליהם, לא הושלם ועוד ארוכה הדרך לקו הסיום. הייתכן שלא לת הזיכרון מנימוסינה הפתרוניים?

---

⁷ מתוך פקודה למצעד ולמסדר מה- 25.7.1948, בחתימתו של האלוף שלמה שמיר, ומתוך פקודת היום של הרמטכ"ל רב-אלוף יעקב דורי, מיום כ' בתמוז תש"ח, 27.7.1948 (נמסר לידיי על ידי האלוף שלמה שמיר ז"ל בשנת 2004).

⁸ אילנה שמיר (1996). *הנצחה וזיכרון*, תל אביב: עם עובד.